

Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları, Türkçe Üzerine Tartışmalar

Doç. Dr. Mehmet Aydın*

N. Engin Uzun, Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 39, İstanbul 2004, 216 s.

N. Engin Uzun'un Dilbilgisinin Temel Kavramları, Türkçe Üzerine Tartışmalar, ilk olarak 1998 yılında Ankara'da yayımlanmış, ben de Uzun'un bu kitabına ancak 2000 yılında ulaşabilmişim. Eser, 2004 yılında Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi'nin 39. kitabı olarak yeniden bu defa Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar adıyla yayımlandı. N. Engin Uzun'un kitabının 1998 baskısı küçük boy ve 168 sayfaydı, ikinci baskısı büyük boy ve 216 sayfa. Bu da Uzun'un kitabının ikinci baskısına epeyce eklemeler yaptığı anlamına geliyor. Ben kitabın hem ilk hem de ikinci baskısını okudum; zaten okumasam böyle bir yazıyı asla yazmazdım. Aslında Uzun'un kitabı şimdiye kadar çoktan Türk dili araştırmaları alanında çalışanların ilgisini çekebilirdi ve tartışılabilirdi, tartışılmıyorsa da yazılmadı veya ben bu kitap ile ilgili ne yazıya ne de tartışmaya rastlayabildim.

Bu yayının ilk baskısının önsözü ikinci baskıda korunmuş ve ikinci baskı için ayrı bir önsöz eklenmiştir. Kitabın ilk baskısının önsözü doğrusu tartışmaya davetiye çıkartmanın ötesinde, tartışmayı kışkırtmayı amaçlar nitelikler taşımaktadır. Kitapta, bu önsözden başlayarak bir anlamda Türk dili araştırmalarının paradigmasına saldırıldığı söylenebilir.

Dilbilgisi veya dilbilim dillerden kalkarak oluşur. Bu anlamda Özcan Başkan'ın "dilbilgisi bir önsöz değil bir sonsözdür" biçimindeki ifadesini hatırlamak yararlı olabilir. Bana kalırsa, dilbilgisi içindeki bilgi sözü önemlidir. Türkçenin dilbilgisi oluşmadan ve oluşturulmadan başka dillerin yapısından kalkarak oluşturulan dilbilgisi modelleri ortaya çıkmışsa, Türkçenin dilbilgisi ister istemez bu modelin etkisinde ve hatta gölgesinde kalır. Ancak bunu bir başlangıç veya ilk adım saymak yanlış olmaz. Divânü Lugâti't-Türk'te Arapçanın böyle çok açık bir etkisi vardır. Fakat Türkçenin dilbilgisi ile ilgili metinler hâlâ bu tür etkilerden kurtulamadıysa ortada çok ciddi ve vahim bir sorun var, demektir. Uzun'un önsözü böyle de yorumlanabilir.

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bişkek / Kırgızistan
mehmeta@omu.edu.tr

Birçok dilci Türk dilbilgisi çalışmalarının tekrar ile epey malul olduğu görüşünü herhalde Uzun'la paylaşabilir. Ayrıca yazarın şu görüşlerine de fazla itiraz edilmeyeceğini düşünüyorum: “Türkçe dilbilgisi kitapları çoğunlukla, Batının dilbilgisi yaklaşımı benimsenerek hazırlanmıştır. Belli başlı Batı dillerinin geleneksel dilbilgisi kitaplarında görünen ayrımlar, tanımlar ve sınıflamalar olduğu gibi Türkçeye aktarılmış, uyuşmayan görünümelerde zorlama uyarlamalara gidilmiş, Türkçe adeta bir Batı diliymiş gibi betimlenmiştir.” (s. 5). Bu, başlangıçta Kâşgarlı Mahmut'un Türkçeyi Arapça gibi tasvir etmesinden farksız.

Uzun'un kitabının ilk baskısı yedi, ikinci baskısı on bölümden oluşuyor. İkinci baskıya yazı ve ses (sesbilgisi) ve çatı ile ilgili iki yeni bölüm eklenmiş. Ayrıca birinci baskıdaki sözcük bölümü sözcük (3) ve sözcük türleri (4) biçiminde ikiye ayrılmış. Son baskı gerçekten başlıktaki dünya dillerinden de örneklerle zenginleştirilmiş.

Ortada ihtiyaç var diye durmadan basılan bazı bilim kitaplarında, yazarları onca değişmeye rağmen hiçbir değişiklik yapmıyor. Uzun, böyle yapmamış, kitabını epey değiştirip zenginleştirmiş.

Bildik bir terim olarak düşünülen dilbilgisi, farklı bağlamlarda epey farklı anlamlarda kullanılabilir. Uzun, bir dilin işleyişini, yani düzeneğini dilbilgisi olarak anlıyor. Bunu, N. Engin Uzun, “dilbilgisi ne değildir?” olumsuz sorusundan kalkarak anlamaya ve anlatmaya çalışıyor. Dilbilgisinin dilin, dillerin düzeneği anlamına geldiğini vurgulayan Uzun, dilbilgisini kitaptaki başka bağlamlarda tıpkı dilbilgisi ile uğraşan ötekiler gibi farklı anlamlarda kullanıyor. O zaman dilbilgisinin ne olduğu veya ne olmadığı doğrudan doğruya kullanıldığı bağlamla ilgili görünüyor. Bu anlamlardan birini mutlakaştırmak anlamsız; ama bunlardan birinin temel olduğu söylenebilir.

Uzun, kitabının yazı ve ses bölümünde daha önce söylenenleri tekrarladığı ve yeni bir şey söylemediği hâlde sözcük ve sözcük türleri bölümünde geleneksel dilbilgisinde bir dil birimini anlatmak üzere kullanmaktan bir türlü vazgeçilemeyen sözcüğü bütün boyutları ile tartışıyor. Gerçekten de sözcük epey tartışmalı bir terim. Hatta sözcüğün bir terim olup olmadığı bile tartışmalı. Bir olguyu kendi kendisiyle tartışmakla başkaları ile tartışmak bir değil. Kitabı boyunca Uzun dil ile ilgili bütün olguları böyle tartışıyor veya bana öyle geldi.

Sözcük konusundaki sorunları aşmak için yapısal alandan dağılım ve yerine koyma gibi kavramlara başvurmak gerektiğini düşünen Uzun, bu tekniklerin “kaçak gibi bir sözcükte kaç ve -ak diye bir ayırım yapmamıza olanak verir; çünkü kaç parçası başka bütünlerde (kaçık, kaçamak, kaçtı, kaçış), -ak parçası da başka bütünlerde (yatak, durak) bulunmaktadır. kaç- ve -ak'ın bir

bütünün parçası oldukları da yan yana gelmelerinin rastlantısal olmadığından çıkarılabilir, çünkü bir diğer rastlantı sonucu oluşacak akaç dizilişi yanlış olacak. Demek ki dildeki en küçük parçalara ulaşılabilir ve bunların dağılımları kontrol edilirse, dilin tüm sözcüklerine ulaşılabilir demektir.” (s. 53). Geleneksel dilbilgisiyle uğraşıp biçim bilgisi anlatanlar tam bunu yapıp durmaktadır. Ancak dilbilgisiyle uğraşanların büyük bir bölümünün teorik bilgiler bakımından donanımsız olduklarını söylenebilir. Dilbilgisiyle uğraşanların donanımlarını zenginleştirmek gerekir. Bir bilim adamından elbette yaptığı işlemin bütün basamaklarını bilmesi beklenir.

Uzun, sözcükle ilgili sorunları sözlükbiçim, sözlükbirim, biçimbirim, altbiçimbirim, öncül ve ardıl (Oya Adalı, Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler, TDK yay., Ankara 1979. Adalı da kitabında, sözlükbiçim dışında, bu terimleri kullanmıştır.) gibi terimleri kullanarak aşmanın mümkün olduğunu düşünmektedir. Gerçekten de dilbilgisindeki sözcük bazen sözlükbirimle bazen sözlükbiçimle bazen de biçimbirimle çakışmaktadır.

Uzun’un cümle (5 Tümce) konusunda söylediklerinin tamamı yeni ve özgün değildir, bunlar hiç tartışılmamış da değildir. Elbette cümle bir yığın değil bir bütündür ve elbette bir cümlenin anlamı onu oluşturan kelimelerin anlamları toplamına eşit değildir. Voloşinov çok daha ileri giderek bir kelimenin her cümlede yeni bir anlam kazandığını, dolayısıyla bir kelimenin anlamlarını belirlemenin asla tam olarak mümkün olmadığını söylemiş ve sözlükçülerin sözcükleri belli anlamlarla sınırladığını eklemiştir. (V. N. Voloşinov, Marksizm ve Dil Felsefesi, İngilizceden çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı yay., İstanbul 2000).

Cümleden özneyi çıkarınca kalan kısmın yüklem olduğunu söyleyen Uzun, herhâlde bunun yeni ve özgün bir bilgi olmadığını farkındadır. Eleştirdiği ama herhâlde iyice karıştırmaya değer bulmadığı, Türk dilbilgisinin en temel metinlerinden biri Jean Deny’nin eseridir (Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941). Deny’nin Grameri, dilbilgisi konusunda önemli ve iyi bir kitaptır, ama kutsal kitap değildir. Deny’nin Grameri’nin Elöve çevirisinde şöyle bir bölüm vardır:

“1193 Öte taraftan tümleç- mef´uller yüklet (fail)e değil, yükleme ait olduklarından yüklemle bir öbek teşkil etmeğe meyl ederler ki, biz bu öbeğe yüklem öbeği adını veriyoruz (bilindiği üzere yüklem 1063 üncü bentte zikri geçen kaideye göre bu öbeğin sonunda yer alır).

Bunun neticesi olarak cümle son tahlilde iki parçaya kadar çıkarılır: Yüklem öbeği ve yüklet ki, yüklemden evvel yer alır.

Ve bundan da şöyle bir şema çıkar:

yüklem öbeği
yüklet + tümleçler + yüklem

1194 Tümleçler şu esasa göre yer alırlar: Tümleyici bağ ne kadar doğrudan doğruya olursa, tümleç o kadar yükleme yakın olur.

Bundan şu farazi tertip ortaya çıkar:

yüklem öbeği
yüklet + duran tüm. + dolaylı tüm. + dolaysız tüm. + yüklem
ml. ben yarın siz-e bun-u göndereceğim

Uzun'un, cümlelerin öğeleri ve bunlar arasındaki ilişki konusunda anlattıklarıyla Deny'ninkiler arasında ilişki olduğunu düşünüyorum, yanılıyor muyum?

Ancak devrik cümle konusunda Uzun'u yerden göğe haklı bulduğumu belirtmem gerekir: "Resmi Türkçe" görüşüne göre (Türk Mili Eğitim Bakanlığının onayladığı bu konudaki ders kitaplarına bakılabilir), Türkçe tümcelerdeki sözcük sıralanışı ÖNE'dir. Bu tümceler kurallıdır. Bununla birlikte, eylemin (veya yüklemcil ögenin) sonda bulunmadığı, yani ÖEN, NEÖ, EÖN ve ENÖ dizilişli tümceler devriktir ('kurallı tümce' türü ile kurduğu karşıtığa karşın 'kualsız' denmemesine dikkat!). Bu tür tümceler, yalnızca konuşma dilinde atasözlerinde ve şiirlerde görülür.

Şimdi soruyoruz: Konuşmayı, hele şiiri çıkarırsanız, dili başkaca nerede kullanırsınız ki!.. Konuşurken kullanacağız, ama yazarken hayır. Bu, konuştuğunuz gibi yazmayacaksınız demektir... Bunun yakın bir gelecekteki doğal sonucunu görmek için kâhin olmaya gerek yok: 'Yazıldığı gibi konuşacaksınız!' dayatması." (s. 101). Sondaki dayatma korkusu biraz abartılı. Kimse kimseye 'Yazıldığı gibi konuşacaksınız!' dayatmasında bulunamaz.

Uzun kitabının 6. bölümünü Şeytan Üçgeni I: Cinsiyet / Sayı / Kişi biçiminde adlandırmış. Bu bölümde yeni şeyler söyleyen Uzun cinsiyete, sayıya ve kişiye yeniden bakılıp bu dilbilgisi kategorilerinin tekrar değerlendirilmesi gerektiğini anlatıyor.

Şeytan Üçgeni II: Görünüş / Kip / Zaman'ın başında görünüş enine boyuna tartışılmaktadır. Görünüşle ilgili olarak en sık kullanılan kaynak 'Johanson 1971'dir'. Uzun bu kitap için "Ne var ki Almanca yazılmış bu kitap, özellikle içerdiği özgün terimler yüzünden kolayca kavranamamaktadır" demiştir. Türkiye'de Johanson'un doktora öğrencisi olmuş Türk dili araştırmacıları var. Bunlardan Mustafa Uğurlu'nun görünüş ile ilgili yayınları olduğunu biliyorum. Uzun, Johanson'un Türkiye'deki öğrencilerinden hiçbirinin yayınlarına başvurmamıştır. Bunun Johanson 1971'in anlaşılmasına katkısı olabilirdi. Johanson'un öğrencileri de kendi yayınlarına hiç başvurmadığı için Uzun'un çalışmalarına bakmazlarsa, bu kötüdür.

Uzun'un büyük ölçüde Hans Reichenbach'a dayandığı 'zaman'la ilgili görüşleri de ilgi çekicidir ve mutlaka tartışılması gerekir. Özellikle 'geniş zaman'a bir de Uzun'un açmaya çalıştığı pencereden bakmak ilgi çekici: "Geniş zamanın geçmişte olan, şimdi olmakta olan ve gelecekte de olacak olan olaylara gönderimde bulunması yani bütün zamanlara gönderimde bulunabilmesi, gerçekte, onun bu üç zamanın hiçbirine doğrudan gönderimde bulunmadığını gösterir. Zaten ilgili örnekler düşünülünce bu zaman ekiyle yapılan işin, bir eylemin zamanının belirtilmesi değil, onun bir alışkanlığı, bir yeteneği, bir yeterliliği vb. aktarması olduğu görülür. Ali sigara içer dediğimizde, Ali'nin bir alışkanlığından, Ali resim yapar deyince onda resim yapma yeteneği bulunduğundan, Ali bu taşı kaldırır deyince onun söz konusu taşı kaldırabileceğinden vb. söz ediyoruz demektir." (s. 161). Bana Uzun'un geniş zaman konusunda söyledikleri kandırıcı geldi.

Uzun 'durum (hâl)'u, 'soru'yu ve 'çatı'yı da aynı şekilde tartışıyor. Bu tür eleştirel çalışmaların çoğalmasını Türk gramerciliğinin gelişmesi açısından önemli buluyorum.

Uzun'un unutmaması gereken şey, Voloşinov'un söylediği gibi dilbilimin her yerde filolojinin çocuğu olduğu gerçeğidir. Dilbilim, geleneksel dilbilgisinin hem antitezi hem de devamıdır. Dolayısıyla dilbilimsel bakışın dilbilgisel bakıştan doğduğu söylenebilir. Evet, Türk dilbilgisiyle uğraşanlar, ben de onlardanım, az kuram biliyorlar. Uzun ise çok kuram biliyor ve çok kuram bilgisi, Uzun'u baştan çıkarmış, sorunları kendi kendisiyle tartışıyor; kitabı bunun tipik bir belgesi. Başkasıyla tartışmak da epey verimli olabilirdi. Ama yeni şeyler söyleyebilmek her zaman önemli. Ya yeni şeyler söylemeli, ya susmalı değil mi? Uzun, birçok yeni şey söylemeye çalışıyor.